

**Kornai János: A gondolat erejével - Rendhagyó önéletrajz. Osiris Kiadó,
Budapest, 2005. 426 oldal**

Kornai János önéletrajza, amely a 2005-ös év intellektuális szenzációja, inkább rendhagyó, mint önéletrajz, a szó hagyományos értelmében. Bár a főcímként választott szókapcsolat, a „gondolat erejével” kissé jelszószerűen cseng, mégis a lényegre utal. A 426 oldalból sokkal nagyobb teret foglalnak el ugyanis Kornai János *gondolatai*, mint Kornai János *élete*. A kettőt talán nem is lehet igazán szétválasztani, életének epizódjai (még a gyermekkori történések is) mintha csak a művekhez festenének háttérrel, vagy a könyvben részletesen bemutatott írásaihoz szolgálnának „előtanulmányul”. A hiány szerzőjének életét a kutatás mozgatja, minden más mozzanat elhalványul a művek sugárzásában. A Harvard Egyetem professzorának, Collegium Budapest tanárának fél évszázadot felölelő pályafutását egyetlen szenvedély vezérli. Ezt a legjobban egy Szókratészre vonatkozó megjegyzéssel írhatjuk le: „Van egy jellemző pillanat az Állam IV. könyvében, amikor Szókratész és társai vitájuk során körülkerítenek egy *elvont igazságot*. Úgy hallalíznak, mint a vadászok, akik felverték és elejtették a zsákmányt... Nem a dicsőségért, nem az emberi faj üdvéért, nem a társadalmi igazságosság vagy az anyagi haszon kedvéért, hanem olyan erőből hajtva, amely *erősebb a szeretetnél, erősebb még a gyűlöletnél is*, és ez az erő nem más, mint *az érdeklődés valami iránt*. Titokzatos önmaga kedvéért. Mert ott van.”¹

Kornai János minden érzelmenél erősebb érdeklődése a *szocialista rendszerre* irányult, számára a szocialista gazdaság „volt ott”. Számosan akadtak persze rajta kívül, határokon belül és túl, akik ugyanezt a tárgyat választották, s olyanok is, akik életüket tették e kutatási témára. Miben áll mégis a Kornai életművének egyedisége, sikerének titka, kiemelkedő nemzetközi elismertségének magyarázata? Rendhagyó életrajzát olvasva e recenzió írója a magyarázatot *öt jellegzetes vonás együtthettségében* véli felfedezni, amelyek pályájának kezdetétől a mai napig jellemzők munkásságára: 1. úszás az árral

¹ George Steiner [1989]: Has truth a future. In: Dixon, B. (szerk): From Creation to Chaos. Basil Blackwell, Idézi: Calvin: A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1996. 165-166. o.

szemben; 2. valóságérzékenység; 3. elméletalkotás 4. rendszerszemlélet; 5. kettős „anyanyelv”. A továbbiakban e sajátosságokat kíséreljük meg az önéletrajz alapján bemutatni.

Amikor Kornai János 1955 júniusában a Szabad Nép szerkesztői székét a Közgazdaságtudományi Intézet kutatói státuszával cserélte fel, az uralkodó „tudományos” nézet a marxista-leninista-sztálinista dogma volt. „Maroknyi ember ismeri csak a nyugati közgazdaságtant; ezek a szellemi élet perifériáján helyezkednek el, és nincs befolyásuk. Mindenki, aki a gazdasági életben, valamint a közgazdasági felsőoktatásban tevékenykedik, magától értetődően, belső ellenállás nélkül fogadja el a hivatalos ideológiát.”² Kornai már pályájának e kezdeti időszakában sem a „mindenkik” népes csoportját gyarapította, hanem szívós tanulással ahhoz a maroknyi emberhez csatlakozott, akik a nyugati közgazdaságtant tekintették gondolkodásuk fundamentumának. A fiatalabb generáció számára már történelem, mégsem árt felidézni, hogy olyan időkét éltünk, amikor „Magyarországon közgazdasági kutatás nem folyt, eredeti írásokat közlő közgazdasági folyóiratok vagy hetilapok nem léteztek... rendszeres statisztikai adatszolgáltatás nem jelent meg a nyilvánosság számára.”³ Ebben a közegben értékelhető csak Kornai első művének, A túlzott központosításnak a jelentősége. Ennek ismeretében válik érthetővé, hogy a látszólag „unalmas témát”: a hazai könnyűipar helyzetét taglaló munka miért robbant be megjelenésével egy időben nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi köztudatba. Már maga az attitűd, ami Kornai első fontosabb művét jellemezte, szentségtörés az ötvenes évek nyomasztó légkörében. Az önéletrajz szerzője így ír erről: „Nem volt semmiféle előzetes pozitív hipotézisem, amikor a kutatást megkezdtem. Viszont kérdéseimet jelentősen befolyásolta egy *negatív hipotézis*: Bizonyára nem állja meg a helyét az, amit a hivatalos tankönyvek és a pártpropaganda állít, miszerint a tervhivatal előírja a terveket, és a valóságos gazdasági folyamatok e tervek előirányzatait követik. Habozás és kísérletezés nélkül választottam ki kutatási módszereimet. Ennek középpontjában a gazdaságirányítási és tervezési folyamat szereplőinek alapos kikérdezése állt. Ösztönösen úgy éreztem, *ők és csak ők azok, akik igazán tudják, mi megy végbe az irányítást végzők fejében és cselekedeteiben. Kérdeztem magas középszintű és alacsony beosztású embereket.*” (96. o.) Ha tüzetesen megvizsgáljuk a fenti néhány mondatot, Kornai könyve születéséről, érzékeljük, hogy az adott közegben a fenti attitűd minden elemében

² Kornai János: Péter György a reformközgazdász: In: Árvay János – Hegedűs B. András (szerk): Egy reformközgazdász emlékére. Péter György, 1903-1969. Cserepfalvi Kiadó –T-Twins, Budapest, 1994.

³ Szamuely László – Csaba László: Rendszerváltás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltásban. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998.

lázadás és botrány. Hogyhogya nincs előzetes hipotézise, amikor a marxizmus–leninizmus elveiből kellett volna kiindulnia (nem is csak hipotézisként, hanem megrendíthetetlen igazságként kezelve őket)! Hogyhogya középszintű és alacsony beosztású vezetőktől tudakolja, hogy miként működnek a dolgok, amikor a párt és bölcs vezetői az igazság egyedüli letéteményesei! A lázadás – bár Kornai Közgazdaságtudományi Intézetből való eltávolításával fizetett érte – nem nyílt, nem látványos. A szovjet típusú rendszerekben tudományosság egyetlen terepe az empirikus vizsgálat maradt, mert *a tények puszta leírása nem cáfolta közvetlenül a skolasztikus tételeket*. „Honnét jött a sugalmazás, hogy elsősorban a személyes kikérdezésre építsem dolgozatomban empirikus anyagát? Bizonyára az újságírói gyakorlat is rászoktatott erre... Egy-két munkatársammal együtt felkerestünk egy üzemet, napokat töltöttünk ott, és megkérdeztük az embereket, a vezetőktől a munkásokig, mit gondolnak az üzem munkájáról”. (97. o.) Érdekes fintora a sorsnak, hogy Kornai János Szabad Népnél eltöltött évei, amelyet ő maga élete mérlegének negatív serpenyőjébe tesz, s e periódusát megbocsáthatatlan vétekként könyveli el (70. o.), más oldalról olyan művének genezisében jutnak szerephez, amelyek iskolateremtő személyiséggé tették szerzőjüket, mégpedig a korszak egyetlen tudományosnak nevezhető iskolájában, az empirikus iskolában.

Az empirizmus egyfajta *kitérés, elhajlás volt* a kor kanonizált, megmerevedett és a valóságnak szembeszökően ellentmondó elméletei elől. És még azt a kitérést és elhajlást is kevesen vállalták fel. Az ideológiai ellenőrök, akik késve ugyan (1958-ban), de példás büntetést róttak ki a valóság kendőzetlen bemutatásáért Kornairra, jól sejtették: az empirikus kutatás nála nem csupán „hallgatag ellenállás” az ideológiával szemben, hanem *a szocializmus kritikai elméletének megalapozása*. „Saját munkám nem állt meg ... az empíria egyszerű közlésénél... A tapasztalati anyagot igyekezett szigorú gondolati szerkezetben elrendezni. Kísérletet tett annak bemutatására, hogy a jelenségek milyen *szabályosságokat* mutatnak. Megpróbálkozott az okozati analízissel. Igaz, nem jutottam el a kidolgozott elméletig.” (98. o.)

Azt hihetnők, hogy amint a közgazdaságtudomány „normalizálódik”, és kitör a sztálinista dogmák kalodájából, Kornai János már belesimulhat a magyarországi „főáramba”. Ez azonban egyáltalán nem következik be. A vitathatatlanul legtekintélyesebb magyar közgazdász később sincs szinkronban a magyar közgazdaságtudomány fejlődésével. Amikor kollégáinak színe-java a 68-as reform előkészítésén dolgozik, Kornai az Anti-Equilibriumot írja, amely mű annak a piaczgazdasági modellnek a harmóniáját és a nyugati mainstream által

hangsúlyozott egyensúlyát vonja kétségbe, amelyet a reformközgazdászok magától értetődő axiómaként állítanak a tervgazdaság diszharmonijával szembe. Mindazonáltal – és ez megint ritka tudósi attitűd – nem szólja le azokat, akik a szocializmus megreformálásával foglalkoznak, hanem ahogy könyvének egy fejezetcímével fogalmaz, „barátságos, távolságtartó kritikával” kezeli őket. (281. o.)

Bár az Anti-Equilibrium fontos új gondolatokat tartalmazott, nem volt tökéletesen kiérlelt munka. A nyugati közgazdászszakma pedig – kihasználva a mű „gyemekbetegségeit” – mereven elzárkózott az általános egyensúlyelmélet Kornai-féle kritikájától. Az Anti-Equilibrium szerzője pályafutásának későbbi szakaszában – a többi között ebben az Önéletrajzban is – bírálja a főáramlatú közgazdaság képviselőit azért, mert azok lenyesik a fiatal kutatók szárnyait, s az iskola elfogadott tételeinek kalodájába szorítják be őket. „Mind több másod- és harmadosztályú egyetem próbálja utánozni az öt vagy tíz vezető egyetem példáját, és megkövetelni a tanársegédektől, hogy agyuknak minden sejtjét préseljék keresztül a publikációs hűsadarálón, s még csak egy pár cellát se tartsanak fel kockázatos gondolatokra... Fal mellett lapuló óvatosságra szoktatja a kutatókat, ahelyett, hogy bátorságra nevelné”. (278. o.) A Kornai-féle látélet az amerikai közgazdaságtan belvilágáról, messze van attól az idilli képtől, amelyet az 1-2 éves kurzusokon ott tartózkodó, de magukat máris a főáramlat korifeusainak érző „kiküldöttek” festenek róla. Kritikus látásmódjával Kornai minden sorból kilóg, minden kényszert elutasít a kutatásban, legyen az primitív ”keleti ácsolatú” ideológiai kaloda, vagy finomabb nyugati „elvárás” az érvényesülni vágyó ifjú tudósjelöltekkel szemben. Különállását a hazai „főáramtól” is mindvégig megőrzi – nemcsak a keményebb időkben, hanem a reformperiódusokban is.

Amikor a magyar közgazdászok progresszív vonulata nyakig elmerül a politikában, és a szocializmus megreformálásán fáradozik, Kornai antitézise ezzel a felfogással szemben A hiány, amelyben bebizonyítja, hogy a rendszer törvényszerűen olyan, amilyen, azaz a lényegét tekintve megreformálhatatlan. „Meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnek. A hiánygazdaság a szocialista rendszer immanens, rendszerspecifikus tulajdonsága. A reformok enyhíthetnek a problémákon, de nem szüntetik meg azokat. Ez volt a hiány című könyv üzenete.” (251. o.) Kornai a *rendszerültás után is megörizte különállását*. Miközben a közgazdasági eszmék piacát keleten és nyugaton egyaránt a „gyors érlelésű” és később rendtevesnek bizonyult tranzitológiai művek árasztják el, Kornai tartózkodik attól, hogy felüljön

erre a hullámra. 1988 és 1993 között a nagy szintézisen: A szocialista rendszer című könyvén dolgozik, nem sokat törődve azzal, hogy műve – a dolog természeténél fogva – már csak egy lezárt korszak búcsúszimfóniája lehet. Az öt év munkájaként megszülető szintézis, nem a pillanatnak szól, ellentétben azokkal a kurrens gazdaságpolitikai szakácskönyvekkel, amelyekből az újdonsült piacgazdaság tudatlan szakácsai főznek. Kornai hosszú távra dolgozik, és hosszú távon készíti elő életműve összefoglalásának szánt, terjedelemre is nagy művét. „Szükségem volt hosszú előkészületre, hiszen rendkívül ambiciózus vállalkozásba fogtam. Annyi összecsapott írás jelent meg az 1990-es évek elején, amelyben a szerzők sebtiben elmondtak néhány igaz vagy félig igaz tételt a kommunizmusról! Míves munkát akartam kiadni a kezemből, amelyben minden érvelés átgondolt és szigorúan logikus, amelyben pontos minden hivatkozás, s amelyet sok meggyőző adat illusztrál.” (346. o.) Az indoklás, hogy miért foglakozik egy letűnt rendszerrel, amikor mindenki más az újjal van elfoglalva, meggyőző: „Mi vagyunk a tanúk. Itt különös jelentősége van, legalábbis Kelet-Európában az én nemzedékem tanúvallomásának, hiszen mi ott voltunk.” (346. o.)

Bár már korábbi műveiben, elsősorban A hiányban is markánsan jelentkeznek, A szocialista a rendszerben „tetőződik” Kornai Jánosnak az a közgazdász-kutatók körében fehér hollónak számító tulajdonsága, amit Keynes „az igazi közgazdással” szembeni mellőzhetetlen követelményként ír le. „A részleteket az egész tükrében kell szemlélnie, a valósat és az elvontat ugyanazzal a gondolattal kell megközelítenie.”⁴ Ez a tulajdonság, azaz az elméleti következtetések összekapcsolása az empirikus kutatások eredményeivel, a modellszerű gondolkodás kombinálása a tényekhez való hűséggel, szinte egyedülálló Kornainál. A legtöbb szakmabelinél szétválnak a tények és az elméletek. A modellalkotók megvetik a szorgalmas „gyűjtőgetőket”, az empirikus kutatók pedig léggömbhámozásnak, öncélú matematizálásnak minősítik az elméletalkotásra való törekvést. Kornai Jánosnál harmonikusan simul össze a kétfajta attitűd, miközben kritikával illeti mindkettő egyoldalúságait.

Kornai veszélyesnek tartja a kizárólagosságra törekvést, ami főként a nyugati, a mainstream közgazdaságtanra jellemző. „Elsősorban a közgazdaság-tudományban, de mindinkább a többi társadalomtudományban is a matematikai eszközök használata ad tekintélyt az írásnak. Még ha a gondolatot el lehetne mondani egyszerűen, hétköznapi szavakkal, akkor is célszerűbb bonyolultabban matematikai formulák segítségével előadni... Sokszor a képlet vagy egyenlet

⁴ J.M. Keynes: Alfred Marshall. In: ESSAYS IN Biography, in the Collected Writing of John Maynard Keynes., Vol. 10. McMillan_ St. Martin Press, 1972. p. 173.

úgy csüng a fejtegetésen, mint egy díszítő sallang a ruhán, nincs igazi magyarázó funkciója – de odateszik, mert azt hiszik így impozánsabb. Mindaz, amit itt kritikai élel kifejtettem, nem irányul az elméletek formalizálása, a matematikai technika felhasználása ellen. Ennek híve és szerény művelője voltam, és leszek. Csak *a túlzás és az egyoldalúság ellen*, bármely módszer vagy megközelítés agresszíven kikényszerített monopóliuma ellen emelek szót.... Sokszor szomorkodva gondoltam arra, de kár, hogy nem tölthettem az életemet a nyugodt amerikai akadémiai világban... Máskor azonban úgy érzem: talán jól jártam azzal, hogy nem így történt. Amióta kutatói pályára léptem, soha sem vettem magam alá semmilyen kívülről rám kényszerített dogma fegyelmének. Inkább vállaltam az outsider szerepét, de nem váltam gépies mintakövetővé.” (278-279. o.)

Ha van üzenete Kornai János önéletrajzi írásának az utána következő közgazdász-generációk számára, akkor ez az. E sorok írója is aggodalommal figyeli, hogy mennyire terjed a kopírozó mintakövetés a tudomány világában. Félreértés ne essék, nem a közgazdaságtan (vagy bármely más tudomány) nemzetköziesedése aggasztó, ez természetes trend. Csak a külföldi minták kritikátlan átvétele fosztja meg a magyar és a kelet-európai közgazdaságtant attól, hogy érvényes mondanivalója legyen a világ számára. A nemzetközi közösség ugyanis nem a saját hangját akarja sokadszor hallani, *az egyéni szólónkra, mindenki máséval összetéveszthetetlen hangunkra kíváncsi*. Az utánzással nem jutunk messzire. Eredeti gondolatainkat, csak általunk megélhető tapasztalatainkat azonban magától értetődően „biztos hangszertudás” birtokában, a közgazdaságtan eddig kifejlesztett eszközeinek alapos ismertetében tudjuk a tudományos közösség számára hozzáférhetővé és élvezhetővé tenni.

Kornai János útja ebből a szempontból is tanulságokkal teli. Pekingtől Washingtonig azért tekinthetnek tisztelettel rá, mert a térségünkről felhalmozott, személyes tapasztalatokkal hitelesített tudását konkrét és átvitt értelemben egyaránt a közgazdaságtan anyanyelvén adja elő, azaz angol nyelven és matematikai szimbólumokkal. Már első művét, a *Túlzott központosítást* is angolul jelentette meg (fontos a dátum is itt: 1958), későbbi műveiben, pedig magától értetődő természetességgel jelenik meg a nyugati közgazdaságtan fogalomrendszere és matematikai eszköztára. „A közgazdaságtani módszertanban a legutóbbi időkben végbement változás legfontosabb eredménye *a kifejezés szabatoságának, világosságának* létrejött *magas szintje*. A közgazdasági fogalmak pontos definíciója legtöbbször nagyfokú kétértelműséget tartalmaz. Az axiomatikus elmélet az elmosódott közgazdasági fogalom helyébe egy *matematikai objektumot* helyez, amely már pontosan meghatározott gondolkodási

Comment [HB1]: ahol a mondanivaló azt megköveteli,

eljárásokkal vizsgálható.”⁵Kornai János behozhatatlan előnye: műveinek a kezdetektől meglévő szabatosága, fegyelmezettsége nyilván nem választható el ettől a nyelvtől, bár legalább ennyire következik alapvető személyiségjegyeiből: pontosságából, rendszeretéből is. A rendet nemcsak munkájában igyekszik megteremteni, hanem a társadalmi mozgásokban is a rendet, a szabályosságokat, a koherens logikát keresi.

Kornai János műveinek fontos vonása a rendszerben való gondolkodás. Mind a hiány, mind a szocialista rendszer, amely utóbbi címével hangsúlyozza a rendszer meghatározó voltát, a gazdaságot koherens egészként ábrázolja. „A könyv egyik alapgondolata az, hogy a klasszikus szocialista rendszer különböző elemei között – nem utolsósorban az intézmények természetes kiválasztódása, az evolúciós fejlődés eredményeként – affinitás van. Mint a fogaskerekek jól illeszkednek egymáshoz a zsarnokság gépezetében” (345. o.) Nem elégszik meg a gazdaság (és a társadalom) különféle szféráinak egymás melletti elemzésével, a rendszerben való gondolkodás valami többletet ad az izolált elemzéshez, és hogy mi ez a többlet, azt Orthmayr Imre egy szemléletes ház-hasonlatával világíthatjuk meg a leginkább. Nem vitás, hogy a ház semmi másból nem áll, mint téglákból, malterből, csövekből, gerendákból stb. Tehát itt sincs semmiféle "hozzátett entitás", amitől az alkotórészek házzá válnának. A ház nem több, mint megfelelő módon elrendezett alkotórészeinek összessége. Mindazonáltal a ház rendelkezik olyan emergens tulajdonságokkal, amelyekkel egyetlen része sem rendelkezik: megvéd esőtől és széltől, fűthető, bebútorozható... stb. Egyrészt tehát nincs a háznak egyetlen olyan atomja sem, amely ne valamelyik alkotórészének atomja lenne, másrészt viszont *számos olyan tulajdonsága van, amellyel egyetlen alkotórésze sem rendelkezik*. Továbbá, maguknak az alkotórészeknek is vannak olyan tulajdonságaik, melyekkel csak a ház részeként rendelkeznek”⁶

Kornai János életművének egyes darabjai is csak az egész részeként szemlélhetők, elemezhetők, értelmezhetők igazán. Felesége szelíd unszolásán kívül, nyilván ez indította a „Gondolat erejével” szerzőjét arra, hogy az Olvasók kezébe adja életének és munkáinak rendszerbe foglalását.

Hámori Balázs

⁵ Gerard Debreau: Közgazdaságtan axiomatikus módszerrel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 15. o.

⁶ Orthmayr Imre: Módszertani individualizmus. Szociológiai Szemle, 1997. 3. sz.

